

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Trauma en verleiding

De metapsychologische status van de seksualiteit in het
werk van Jean Laplanche

Philippe Van Haute

Jean Laplanche ontwikkelt een 'algemene theorie van de verleiding' op grond waarvan hij het freudiaanse begrip van de seksualiteit een nieuwe inhoud poogt te geven. Deze nieuwe theorie van de seksualiteit is in onverbreekelijke eenheid een theorie van het trauma.

Inleiding

Het is een gemeenplaats te stellen dat de seksualiteit een centrale rol speelt in de psychoanalytische metapsychologie. Met een merkwaardige koppigheid – en minstens tot de publikatie van *Jenseits des Lustprinzips* – houdt Freud vast aan zijn centrale uitgangspunt: het onbewuste is seksueel en de seksualiteit is in belangrijke mate onbewust.¹ Voor Freud kan er inderdaad geen twijfel over bestaan: de libido is seksueel en niets dan seksueel. Maar uiteindelijk is Freuds argumentatie voor deze al bij al nogal boude bewering vrij pover. Zo verwijst Freud wel eens naar toekomstige ontwikkelingen van de biochemie die voor eens en voor altijd duidelijk zullen maken dat er twee en slechts twee fundamentele driften zijn: een seksuele drift en een zelfbehoudsdrift (Freud 1905a, p. 121). Deze biochemische argumentatie gaat bovendien soms gepaard met een erg biologiserende interpretatie van de libido. Wie vraagt naar de betekenis en de status van de seksualiteit in het werk van Freud stoot vroeg of laat op de theorie van de libido met haar verschillende stadia (oraal, anaal...). Deze stadia-theorie van de (seksuele) libido werd door Freuds leerlingen verder gesystematiseerd en uitgewerkt: zij roept onvermijdelijk het beeld op van

Prof. dr. Ph. Van Haute is hoogleraar wijsgerige antropologie aan de K.U.Nijmegen en wetenschappelijk directeur van het Interuniversitaire Onderzoeksinstituut Wijsbegeerte KUN/KUB. Hij is tevens psychoanalyticus van de Belgische School voor Psychoanalyse. Correspondentieadres: Frederik Lintsstraat 180, B-3000 Leuven.

de libido die uit zichzelf – dit wil zeggen: op basis van biologische rijping – de verschillende stadia doorloopt die we zojuist vermeldde, waarbij de psychologische evolutie niets anders zou zijn dan een soort epifenomeen van dit biologisch rijpingsproces. Het is de gedachte van een libido die uit zichzelf van de ene lichaamszone naar de andere reist, tot ze het einddoel bereikt dat vanaf de aanvang in deze ontwikkeling vastgelegd was: het primaat van de genitale zone.² Tegelijk lijkt Freud de seksualiteit soms te reduceren tot de zoektocht naar ‘erotische’ lustbelevingen die een spanningsontlading mogelijk maken op het niveau van de verschillende erogene zones. Seksualiteit zou, met andere woorden, niets anders zijn dan de zoektocht, met auto- of allo-erotische middelen, naar een lustbeleving die in louter fysiologische termen beschreven kan worden.³

Een dergelijke extreem biologistische theorie van de libido is nochtans in tegenspraak met sommige essentiële freudiaanse inzichten. Inderdaad, wanneer de ontwikkeling van de libido uit zichzelf – dit wil zeggen niet gehinderd door uitwendige factoren – en louter op grond van biologische rijping, tot het primaat van de genitale zones leidt, hoe kan men dan bijvoorbeeld blijven volhouden dat het object van deze libido wezenlijk contingent is? En toch was het de klaarblijkelijke contingentie van het object van de libido – de seksuele libido kan bevredigd worden met een schoen of met een zweepje – die Freud er in zijn *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* toe noopte om elke natuurlijke ‘programmering’ van de libido in functie van een nuttig (functioneel) doel (bijvoorbeeld de voortplanting) te ontkennen (Freud 1905a, passim). Wat hier ook van waar moge zijn, een louter biologische of biologistische interpretatie van de libido doet afbreuk aan de complexiteit en de rijkdom van het freudiaanse gedachtengoed.

Hoe kunnen we ons van de ‘biologistische drogreden’ bevrijden zonder tegelijk de gedachte op te geven dat de libido wezenlijk seksueel is? De Franse psychoanalyticus, psychiater en filosoof, Jean Laplanche, heeft zijn leven lang gepoogd om een bevredigend antwoord op deze vraag te formuleren. In een eerste periode van zijn denken neemt Laplanche Freuds zogenaamde ‘Anlehnungs’-theorie van het ontstaan van de seksualiteit als uitgangspunt: de seksualiteit ontstaat ‘aanleunend’ bij de zelfbehoudsdrift. Maar meer en meer werd evenwel duidelijk dat deze theorie ons niet echt toelaat Freuds theorie van de libido te bevrijden van haar al te biologische connotaties. Met dit doel voor ogen keerde Laplanche dan terug naar het vroege werk van Freud – en meer bepaald naar het *Entwurf einer wissenschaftlichen Psychologie* en de *Studien über Hysterie* – om een ‘algemene verleidingstheorie’⁴ te ontwerpen die ons in staat zou stellen om de theorie van de libido (en de metapsychologie in het algemeen) op een radicale wijze te de-biologiseren.

In wat volgt zullen we pogen de inzichten van Laplanche over de seksualiteit uiteen te zetten. We zullen hierbij, zoals Laplanche, uitgaan van Freuds ‘Anlehnungs’-theorie van de seksualiteit, om vervolgens de grond-

gedachte van Laplanche te verhelderen: de seksualiteit wordt op een 'traumatische' wijze van buitenaf en op grond van een 'verleiding' door de volwassene aangebracht in de wereld van het kind. Deze verleiding en dit trauma behoren, volgens Laplanche, tot de structuur van het mens-zijn zelf.

De 'Anlehnungs'-theorie

Wat leert deze 'Anlehnungs'-theorie van de seksualiteit? De seksualiteit, zo wordt ons hier voorgesteld, is in haar ontstaan wezenlijk afhankelijk van de bevrediging van de zelfbehoudsdriften (Freud 1914, p. 54). Initieel zijn de seksuele drift en de zelfbehoudsdrift verstrengeld: de bevrediging van de eerste is wezenlijk verbonden met de bevrediging van de tweede. Zo gaat, bijvoorbeeld, de voeding van het kleine kind, volgens Freud, gepaard met een lustbeleving die niet zonder meer herleid kan worden tot de lust die het puurt uit de bevrediging van de lichaamsfuncties als zodanig. Anders nog: de voeding gaat gepaard met een lustbeleving die niet gereduceerd kan worden tot de (functionele) lust die het infans ervaart bij de bevrediging van de behoefte aan voedsel. Beide types van lustbeleving moeten onderscheiden worden, aangezien in een tweede fase – die meteen ook het moment is waarop, volgens Freud, de seksualiteit in eigenlijke zin ontstaat – de lust om zichzelf nagestreefd wordt. Inderdaad, in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, is het freudiaanse paradigma van de infantiele seksualiteit niet zozeer het kind aan de moederborst, maar het duimzuigende kind ('Das Luln') (Freud 1905a, p. 87). Freud spreekt in dit verband van 'Organlust': het gaat om lust die ervaren wordt aan het eigen lichaam, dit wil zeggen om een auto-erotische lustbeleving (Freud 1905a, p. 89). Het cruciale punt is hier dan ook het volgende: seksualiteit ontstaat niet wanneer een adequaat object gevonden wordt (bijvoorbeeld de borst als object van de orale libido), maar wanneer het object verloren gaat. Meer precies: de seksualiteit in eigenlijke zin ontstaat volgens Freud op het ogenblik dat het reële object verlaten wordt. Dit verlies van het reële object mag nochtans niet gelijkgesteld worden aan het verlies van elk object: het auto-erotisch worden van de seksuele drift is gelijk-oorspronkelijk met het fantasmatisch worden van de seksualiteit.⁵ Het reële object waaraan oorspronkelijk lust werd beleefd wordt vervangen door een fantasmatisch object. En het is niet zonder belang hierbij op te merken dat het reële object dat verloren gaat niet hetzelfde is als het fantasmatisch object waardoor het vervangen wordt: het verloren object is het object van de zelfbehoudsdrift (namelijk de melk), het fantasmatisch object waardoor het vervangen wordt, is de borst (vergelijk bijvoorbeeld Laplanche 1970, p. 29 e.v.).

Wanneer we stellen dat seksualiteit initieel verwijst naar lust die men aan het eigen lichaam beleeft, dan moeten we hier dus onmiddellijk aan toe-

voegen dat deze lustervaring steeds bepaald wordt vanuit het fantasma. Deze stelling laat toe – tenminste wanneer ze in verband wordt gebracht met de these van de wezenlijke contingentie van het seksuele object – het seksuele verlangen niet zonder meer te identificeren met de zoektocht naar een fysiologische spanningsontlading op het niveau van de verschillende erogene zones. Wanneer Freud het heeft over de contingentie van het seksuele object dan heeft hij het inderdaad in de eerste plaats over het fantasmatisch object. De seksuele drift is wezenlijk gebonden aan een fantasmatisch object dat, althans in principe, eindeloos vervangen kan worden door nieuwe objecten die op associatieve wijze met het oorspronkelijk object verbonden blijven.

De problemen met de freudiaanse opvatting van de seksualiteit zijn hiermee evenwel nog lang niet opgelost. We wezen erop dat Laplanche de ‘Anlehnungs’-theorie wil gebruiken als een kritisch wapen tegen een biologiserende interpretatie van de libido. Maar het is bijna onmiddellijk duidelijk dat de ‘Anlehnungs’-theorie zoals we ze tot nog toe bespraken deze rol niet kan vervullen. De genese van de seksualiteit wordt immers in dit paradigma, zoals in het biologisch model, nog steeds gedacht als een proces dat zich op een volstrekt autonome wijze voltrekt (vergelijk Laplanche 1993, p. 29 e.v.; Laplanche 1992a, p. 56-57; p. 60-61). De ‘Anlehnungs’-theorie suggereert weliswaar dat de seksualiteit tot stand komt in en vanuit een inter-subjectief proces. De ander is vanaf de aanvang betrokken bij de genese van de seksualiteit, maar zijn rol kon moeilijk onbeduidender zijn. Zijn rol blijft louter passief. De ander – paradigmatisch: de moeder – staat als het ware aan de oorsprong van een proces dat zich voor het overige volstrekt onafhankelijk van hem of haar voltrekt. In dit opzicht blijft de ‘Anlehnungs’-theorie verwant met het biologisch model dat het moet helpen bestrijden. Bovendien maakt de ‘Anlehnungs’-theorie op geen enkele wijze inzichtelijk waarom men zo nodig van infantiele seksualiteit moet spreken. Zelfs wanneer men moeilijk kan bestrijden dat de borst bij de volwassene met allerlei (zowel bewuste, als onbewuste) seksuele betekenissen is bekleed, dan volgt hier toch nog niet noodzakelijk uit dat dit ook bij het infans het geval moet zijn. Doet men er in dit verband niet beter aan over ‘erogeneïteit’ (niet-functionele lustbeleving) te spreken in plaats van over seksualiteit in een meer strikte zin? Men kan met Freud aanvaarden – uiteindelijk is er hier weinig alternatief – dat de wereld van het infans primair geordend is in termen van niet-functionele (lichamelijke) lust- en onlustbelevingen (Freud 1915, p. 97 e.v.), maar men kan zich met reden afvragen of men ook gerechtigd is om deze lustbelevingen ‘seksueel’ te noemen... Wellicht zouden we er goed aan doen om de term seksualiteit slechts te gebruiken vanaf het ogenblik in de ontwikkeling dat een ik zich op een werkelijk persoonlijke wijze kan verhouden tot een concrete ander (de oedipale periode?).

Laplanche laat zich evenwel niet zo snel ontmoedigen. Met eenzelfde

koppigheid als die van Freud blijft hij onverdroten zoeken naar een mogelijkheid om de gedachte dat de libido wezenlijk seksueel is, of minstens op intrinsieke wijze met seksualiteit te maken heeft, op een zinvolle wijze in te vullen. Zo merkt Laplanche op dat we in de wijze waarop we zojuist het seksuele karakter van de infantiele lustbeleving ter discussie stelden, slachtoffer blijven van een bepaalde freudiaanse orthodoxie die de wereld van het infans als gescheiden van de wereld van de volwassene pogt te denken. We suggereerden reeds dat de borst wellicht toch in de eerste plaats door de volwassene – en niet door het kind – met seksuele betekenissen wordt bekleed. Is het niet merkwaardig, zo vraagt Laplanche, dat men in de psychoanalytische literatuur sinds Freud nooit heeft stilgestaan bij de mogelijke gevolgen hiervan voor de wijze waarop we de genese van de seksualiteit moeten denken (Laplanche 1993, p. 78). De belangrijkste consequentie – en hiermee raken we de kern van Laplanche's theorie over de seksualiteit – is de volgende: seksualiteit is niet iets wat zich op autonome wijze en 'uit zichzelf' in het kind ontwikkelt, maar ze wordt tevens geïntroduceerd van buitenuit, namelijk vanuit de wereld van de volwassene.⁶ De uitwerking van deze gedachte laat Laplanche niet alleen toe om de betekenis en de functie van het fantasma voor de seksualiteit inzichtelijk te maken, maar tevens om een veel sterkere argumentatie te ontwikkelen dan die van Freud voor het seksuele karakter van de infantiele libido.

De 'Verleiding' als waarheid van de 'Anlehnungs'-theorie De seksuali-

teit wordt van buitenuit in de wereld van het kind geïntroduceerd. Ondanks de schijn van het tegendeel is dit niet echt een onfreudiaanse gedachte. In zijn vroege theorie over hysterie stelt Freud dat een verleiding door de vader verantwoordelijk is voor de vroegtijdige introductie van de seksualiteit in de wereld van het kind (de latere patiënt). Voor onze opzet is het niet nodig hier Freuds eerste theorie over de hysterie op gedetailleerde wijze in herinnering te brengen. Van belang voor onze verdere uiteenzetting is vooral het volgende: het is in de context van deze theorie dat Freud het concept 'Nachträglichkeit' voor de eerste maal uitwerkt (Freud 1895, p. 356). Dit concept impliceert in feite dat een trauma nooit alleen komt. Er zijn minstens twee 'trauma's' nodig opdat een traumatisch effect kan optreden. Een klinisch voorbeeld kan hier veel verduidelijken. In het *Entwurf einer wissenschaftlichen Psychologie* vertelt Freud het verhaal van Emma die op achtjarige leeftijd het slachtoffer werd van de oneerbare gedragingen van een kruidenier (voor wat volgt Freud 1895, p. 353 e.v.). Op het ogenblik van de 'verleiding' – de kruidenier had door haar kleren heen haar genitaliën betast – trad er geen onmiddellijk traumatisch effect op. Freud brengt dit in verband met het feit dat Emma op dat ogenblik nog niet over de intellectuele en affectieve mogelijkheden beschikte om

de seksuele betekenis van de scène te vatten. Het is pas vijf jaar later – naar aanleiding van een tweede traumatische scène – dat de eerste scène een pathogeen effect heeft. Wanneer Emma op dertienjarige leeftijd een klerenwinkel binnenkomt, ziet ze twee verkopers lachen. Ze begrijpt onmiddellijk dat ze om haar kleren lachen en ontwikkelt van dan af een fobie voor dit soort winkels. Freud brengt dit in verband met het feit dat de tweede scène door een complex netwerk van associaties met de eerste verbonden was. Op deze wijze kon deze eerste scène opnieuw aan de rand van het bewustzijn opduiken. Maar aangezien Emma intussen in de puberteit was binnengetreten, was ze nu in staat om deze scène, en de gevoelens die ze zelf op het ogenblik van de verleiding had ervaren, als een seksuele verleidingsscène te begrijpen. De defensieve reactie was hiervan het gevolg. De oorspronkelijke scène werd verdrongen door een verschuiving van het affect dat er mee verbonden was naar de tweede scène: het afgrijzen en de angst die door de scène met de kruidenier worden opgeroepen ervaart Emma nu in verband met klerenwinkels. De oorspronkelijke verleidingsscène heeft dus slechts retro-actief of ‘nachträglich’ – naar aanleiding van een andere, op zichzelf onschuldige scène – een traumatisch en pathogeen effect. We zullen het concept ‘Nachträglichkeit’ verder nog nodig hebben bij de uitwerking van het wezenlijke verband tussen seksualiteit en trauma. Voorlopig onthouden we alleen dat ook in het geval van Emma de seksualiteit van buitenaf werd aangebracht (door de verleiding) en dat wat op deze wijze werd geïntroduceerd slechts in een tweede moment zijn eigenlijk seksuele en traumatische betekenis verwierf.

Keren we evenwel eerst terug naar het probleem waarvan we uitgingen. In zijn vroege teksten beschuldigt Freud de vader van de introductie van de seksualiteit in het leven van het jonge kind. Laplanche wijst er echter op dat Freud in verschillende andere teksten een ander – en antropologisch interessanter – personage ten tonele voert. Het gaat dan niet langer om een geperverteerde vader, maar om een geperverteerde moeder (en, bij uitbreiding, een geperverteerde volwassene). Ik noemde dit personage ‘antropologisch interessanter’ omdat het hier niet langer lijkt te gaan om een contingente verleiding en een contingente perversie (niet alle kinderen zijn het slachtoffer van dit type seksueel geweld en niet alle volwassenen zijn geperverteerd), maar om een structurele verleiding en een structurele ‘perversie’, dit wil zeggen een verleiding en een ‘perversie’ waaraan niemand ontsnapt. Wat bedoelt Laplanche hiermee?

Een goed uitgangspunt om duidelijk te maken wat Laplanche, in navolging van Freud, onder deze meer oorspronkelijke, structurele, verleiding wil verstaan, is Freuds tekst over Leonardo da Vinci. Men herinnert zich ongetwijfeld Leonardo's Kindheitserinnerung die één van de belangrijke thema's is van deze tekst: ‘...een gier (is) tot mij neergedaald, (heeft) met zijn staart mijn mond geopend en (heeft) met die staart vele malen tegen mijn

lippen gestoten' (Freud 1910b, p. 55). Merken we eerst op dat Freuds vertaling van Leonardo's tekst – zoals hij zelf enige bladzijden verder in een voetnoot opmerkt – een vergissing bevat: bij Leonardo staat er niet 'tegen mijn lippen', maar 'tussen mijn lippen'.⁷ Vervolgens is het niet zonder belang er op te wijzen dat Freud onmiddellijk opmerkt dat het hier niet om een herinnering maar om een 'fantasie' gaat. Maar een fantasie is voor Freud nooit zo maar een fantasie: in een voetnoot stelt hij duidelijk dat niet kan worden uitgesloten dat deze fantasie (dit fantasma) een fundering heeft in de realiteit. Zoals steeds bij Freud is de relatie tussen fantasie en realiteit erg complex. Een fantasie is geen gratuit hersenspinsel. Men moet integendeel pogen, stelt Freud, om de historische realiteit die erin verborgen is te achterhalen (Freud 1910a, p. 109).⁸

Welke historische realiteit ligt dan in Leonardo's *Kindheitserinnerung* verborgen? Freud schrijft: 'Hinter dieser Phantasie verbirgt sich doch nichts anderes als eine Reminiszenz an das Saugen – oder Gesäugtwerden – an der Mutterbrust...' (Freud 1910a, p. 113). En een twintigtal bladzijden verder voegt Freud hieraan toe: 'Het valt niet moeilijk uit deze combinatie van de activiteit van de moeder (de gier) en de nadruk op de mondpartij een tweede herinneringsinhoud van de fantasie te raden. Wij kunnen een en ander vertalen als: Mijn moeder heeft mij ontelbare hartstochtelijke kussen op de mond gedrukt. De fantasie is samengesteld uit de herinnering aan het gezoogd worden en aan het gekust worden door de moeder' (Freud 1910b, p. 83). Freud vindt een verdere bevestiging voor deze these in de fameuze glimlach van de *Gioconda* die de 'essentie van de vrouwelijkheid' zou uitdrukken: '...terughoudendheid en verleidelijkheid...toegewijde tederheid en meedogenloos dwingende, de man als iets vreemds verteerende zinnelijkheid...' (Freud 1910b, p. 84). Men kan zich afvragen of Freud zich in zijn bepaling van het 'wezen van de vrouwelijkheid' niet laat leiden door zijn eigen fantasmatische voorstellingen hieromtrent, maar dit doet niets af aan het feit dat deze bepaling klaarblijkelijk de houding van Leonardo's moeder tot haar kind kenmerkte. Voor ons is hier dan ook vooral het volgende van belang: de relatie van Leonardo's moeder tot haar zoon was volgens Freud doordrongen van (onbewuste) seksualiteit ('verterende zinnelijkheid'). Het is overigens duidelijk dat het hier gaat om 'geperverteerde' seksualiteit in de klassieke zin van dit woord: de seksualiteit is afgeleid van haar 'normale' object en doel.

In de studie over Leonardo roept Freud de 'geperverteerde' moederlijke seksualiteit ook op in de context van zijn poging om Leonardo's homoseksualiteit te verklaren. Het betreft hier bijgevolg, zoals in het geval van de verleiding door de vader in Freuds eerste theorie over de hysterie, een contingente verleiding. Maar in *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* was Freud eigenlijk al een stap verder gegaan: er is een structurele en noodzakelijke verleiding van het kind door de moeder. Freud schrijft: '...temeer daar de ander – gewoonlijk immers de moeder – het kind met gevoelens

bedeelt die uit haar eigen seksuele leven voortkomen: zij streelt, kust en wiegt het en gebruikt het onmiskenbaar als surrogaat voor een volwaardig seksueel object' (Freud 1905b, p. 156). Wellicht is dit alles minder duidelijk dan Freud veronderstelt. Maar is het niet juist dat wij in de manier waarop we bijvoorbeeld het kind wassen, het knuffelen enzovoort, onvermijdelijk betrokken zijn als geïncarneerde lichamelijke subjecten en dat onze lichaamsbeleving altijd en onvermijdelijk doortrokken is van, zowel bewuste, als onbewuste seksuele betekenissen? Om een voorbeeld te geven: diegenen onder ons die de genitale zones als 'vuil' ervaren, zullen hun kinderen op een andere wijze verzorgen dan diegenen die menen dat masturbatie een aangewezen middel is om hun kinderen rustig te houden of in slaap te krijgen. Meer in het algemeen moeten we stellen dat de volwassene het kind confronteert met een geheel van verbale, non-verbale en gedragsmatige betekenaars die, vaak zonder dat de volwassene zich hiervan rekenschap geeft, doordrongen zijn met seksuele betekenissen. En het lijkt toch onvermijdelijk dat dit alles ook een doorslaggevende invloed uitoefent op de wijze waarop het kind aan zijn eigen geseksualiseerde lichamelijke gestalte zal geven (Laplanche 1992b, p. 188).

We vinden dus, zo stelt Laplanche, als het ware 'achter' de verleiding door de vader een meer structurele verleiding door de moeder. Maar waarom de moeder? De voorbeelden die we gaven (wassen, knuffelen et cetera) doen toch eerder vermoeden dat het hier om de volwassene in het algemeen gaat en niet uitsluitend om de moeder. Het is in dit verband interessant, zo stelt Laplanche (vergelijk voor wat volgt Laplanche 1993, p. 67 e.v.) dat Freud op andere plaatsen in zijn oeuvre – bijvoorbeeld in *Zur Einführung des Narzißmus* – een opening lijkt te maken naar een nog verdere verruiming van zijn verleidingstheorie. Freud introduceert er het zogenaamde 'Anlehnungs'-type van objectkeuze volgens hetwelk de (eerste) seksuele objecten gekozen worden naar het model van de personen die bij de verzorging, bescherming en voeding van het infans betrokken waren (Freud 1914, p. 54). Ook al presenteert Freud deze gedachte als niet fundamenteel verschillend van zijn oorspronkelijke 'Anlehnungs'-theorie die we reeds eerder aan de orde stelden, toch zijn de verschillen, volgens Laplanche, opvallend. In de eerste plaats heeft Freud het hier niet over het partiële object (de borst), maar over de ander van het zelfbehoud als zodanig. Het zelfbehoud wordt hier bovendien niet beperkt tot de bevrediging van fysiologische behoeften (bijvoorbeeld honger), maar uitgebreid tot verzorging en bescherming in ruime zin. Verder in de tekst wordt ten slotte volgens Laplanche ook duidelijk dat Freud eigenlijk niet langer de moeder als enige en geprivilegeerde ander van het zelfbehoud kan opvoeren. Freud schrijft bijvoorbeeld: 'Man liebt...Nach dem Anlehnungstypus: a) die nährenden Frau, b) den schützenden Mann und die in Reihen von ihnen ausgehenden Ersatzpersonen' (Freud, 1914, p. 56). Voeding, bescherming et cetera worden hier op nogal arbitraire wijze verdeeld over

twee figuren: waarom zou de vader niet voeden en de moeder niet beschermen? 'Achter' de verleiding door de moeder, zo besluit Laplanche, gaat een meer fundamentele en onvermijdelijke – 'oorspronkelijke' – verleiding schuil door de volwassene als zodanig.

We gingen uit van Freuds oorspronkelijke 'Anlehnungs'-theorie: de seksualiteit ontstaat als een 'bijproduct' ('Nebenprodukt' – Freud 1905a, p. 136) van de zelfbehoudsdrift. We stelden dat deze theorie nog al te afhankelijk blijft van een biologistische bepaling van de libido. De rol van de ander wordt er nog als louter passief gedacht: de ander is een soort katalysator voor een proces dat zich voor het overige volstrekt onafhankelijk van hem ontwikkelt. In Laplanche's aangepaste en geherformuleerde versie van deze theorie is dit niet langer het geval. Voor zover de seksualiteit in dit nieuwe model door de volwassene, in en door zijn zorgende verhouding tot het kind (dit wil zeggen in en door de bevrediging van de zelfbehoudsdriften), in de wereld van dit laatste geïntroduceerd wordt, betreft het hier een inter-subjectieve versie van de oorspronkelijke, freudiaanse inzichten. Tegelijk wordt seksualiteit niet langer begrepen als iets wat zich op louter autonome wijze ontwikkelt in het kind, maar als iets wat wezenlijk ook van buitenuit (vanuit de wereld van de volwassene) wordt aangebracht. De relatie tussen de volwassene en het kind is in deze zin essentieel a-symmetrisch: het kind is in de oorspronkelijke verleidings-scène wezenlijk passief in zijn relatie tot de volwassene (Laplanche 1994, p. 109 e.v.; Quentel 1993, p. 47). Het is tevens van belang hierbij op te merken dat Laplanche, terwijl hij de betekenis van de seksualiteit poogt te overdenken, progressief ook een veel bredere betekenis geeft aan wat Freud de zelfbehoudsdrift noemt (Laplanche 1993, p. 70; Laplanche 1983, p. 87). Freud wil het niveau van het zelfbehoud nogal eens beperken tot de behoefte aan eten en drinken. Ook hierin is hij vermoedelijk het slachtoffer van biologistische vooroordelen. Bij Laplanche daarentegen wordt het zelfbehoud verruimd tot het domein van de zorgende relatie in brede zin, of nog anders, tot het domein van wat de modernere psychologie onder de rubriek 'attachment' (hechting) thematiseert. Het is juist op grond van deze verruiming dat inzichtelijk kan worden op welke wijze de seksualiteit van buitenaf – in de context van de bevrediging van de zelfbehoudsdrift en dus 'aanleunend' bij deze laatste – kan worden binnenge-smokkeld in de wereld van het kind.

Freud heeft het in verband met de relatie van Leonardo tot zijn moeder over 'eine Verführung'. Maar waarom 'een verleiding'? Laplanche merkt op dat het Duitse 'Verführung' etymologisch verwijst naar de gedachte iets af te leiden van zijn normale 'doeleinden' of iets weg te voeren van datgene wat het uit zichzelf is (Laplanche 1983, p. 87). In de context van onze vraagstelling zou dit het volgende kunnen betekenen: in onze normale, zorgende omgang met het kind zijn onvermijdelijk tal van seksuele betekenissen geïmpliceerd die het kind als het ware wegvoeren van zijn

loutere relatie van hechting met de volwassene. Het kind hecht zich aan de volwassene door wie het verzorgd wordt, maar voor zover in deze relatie altijd al seksuele betekenissen meegegeven zijn, is ze ook altijd al meer en anders dan een relatie van loutere verzorging en hechting. De relatie van 'attachment' wordt vanaf de aanvang en op een structurele wijze gecompliceerd door de intrusie van een element dat er vreemd aan is.

Het kleine kind wordt van het begin af en op een structurele wijze geconfronteerd met een geheel van seksuele betekenissen die het niet zelf creëert en waarvoor het in feite nog niet klaar is. Het wordt geconfronteerd met tal van seksuele betekenissen vooraleer het over geëigende intellectuele en affectieve mogelijkheden beschikt om deze betekenissen op een adequate wijze te duiden en een plaats te geven. Hoe kunnen we dit in concreto begrijpen?⁹ We wezen er reeds op dat de wereld van het kind volgens Freud primair gestructureerd is in termen van niet-functionele lichamelijke lust en onlust. Op basis van het model dat we zojuist in navolging van Laplanche ontwikkelden kunnen we nu zeggen dat deze primordiale ervaringen van lust en onlust verbonden worden met – of beter zelfs, 'opgeladen worden met' – seksuele betekenissen die het kleine kind (nog) niet kan plaatsen. Ze worden verbonden met seksuele betekenissen die vanuit het standpunt van het kind slechts als een enigma kunnen verschijnen. Vandaar ook dat Laplanche (1994, p. 96; 1987, p. 238), in navolging van Freud (1952, p. 113), deze enigmatische boodschappen pre-seksueel/seksueel noemt: ze zijn pre-seksueel vanuit het standpunt van het kind dat de seksuele betekenis ervan nog niet op een adequate wijze kan begrijpen, maar ze zijn seksueel vanuit het standpunt van de volwassene. Men denke hier – het voorbeeld is van Laplanche – aan het kind dat getuige is van een wat heftige omhelzing tussen zijn ouders. Op deze wijze wordt het enerzijds geconfronteerd met een handeling waarvan het alle mogelijke seksuele implicaties en betekenissen nog niet kan vatten, terwijl het anderzijds deze voor hem raadselachtige boodschap in verband kan brengen met de lustervaringen die gepaard gaan met de eigen ontluikende genitaliteit.

Erogeneïteit en seksualiteit

Dit alles impliceert ook dat men er verkeerdt aan zou doen om de lust- en onlustervaringen van het kleine kind, waarvan we het belang herhaaldelijk onderstreepten, volledig los te koppelen van de seksualiteit in een striktere zin. Een herformulering van ons probleem in een wat meer lacaniaanse taal kan hier verhelderend werken. Laplanche vergelijkt wat hij 'enigmatische boodschappen' noemt soms met betekenaars die we met geen enkel specifiek betekende kunnen verbinden. Deze betekenaars hebben daarmee evenwel nog niet hun vermogen verloren om voor iemand te betekenen (Laplanche 1994, p. 48). Ze betekenen op dezelfde wijze als hiërogliefen dit doen voor wie deze taal niet machtig is:

ze betekenen voor ons, zonder dat we ze met enig concreet betekende in verband kunnen brengen. Om deze reden leggen deze betekenaars (zoals hiërogliefen) volgens Laplanche een claim op het kind waarop het moet antwoorden: wat willen ze mij zeggen? Of ook: wat willen ze eigenlijk van mij?²⁰ De enigmatische (seksuele) boodschappen van de Ander confronteren het kind met een opdracht van interpretatie: de intrusie van enigmatische betekenaars veroorzaakt, volgens Laplanche, bij het kind een soort zoektocht om de betekenis ervan te achterhalen (Laplanche 1994, p. 129 e.v.). In een meer freudiaanse taal zouden we kunnen zeggen dat het kind deze betekenaars moet 'binden' (Freud 1895, passim; Freud 1920, p. 241): het moet ze op een dusdanige wijze vertalen of verwerken dat ze een plaats kunnen krijgen in zijn eigen belevings- en betekeniswereld.

Zo wordt ook duidelijk waarom de lichamelijke lust- en onlustervaringen van het infans niet los gezien kunnen worden van de seksualiteit: deze lust- en onlustervaringen worden als het ware onvermijdelijk de dragers van een nooit eindigende ondervraging van de enigmatische seksuele boodschap van de Ander. De ondervraging van de boodschap van de Ander is bijgevolg gelijkooerspronkelijk een ondervraging van het eigen lichaam als bron van lust en onlust. Men denke hier opnieuw aan het kind dat getuige is van een omhelzing tussen zijn ouders: de ondervraging van de betekenis van deze handeling gebeurt onvermijdelijk in relatie met de eigen lustbelevingen van het kind waarmee het een verband vermoedt. Juist hierdoor kunnen deze lustbelevingen een problematisch karakter krijgen. Ze worden als het ware zelf een vraagteken: de eigen ontlukende genitale lustervaringen worden tot een probleem door de confrontatie met de enigmatische seksuele boodschap van de Ander.

Verleiding en trauma

Het kind moet de enigmatische boodschappen van de Ander op een dusdanige wijze vertalen of verwerken dat ze een plaats kunnen krijgen in zijn eigen belevings- en betekeniswereld. Tot nog toe legden we in dit verband vooral de nadruk op het feit dat de seksuele boodschap van de volwassene voor het kind als een enigma verschijnt. We wezen er evenwel ook reeds herhaaldelijk op dat deze boodschappen ook voor de volwassene niet inzichtelijk zijn en ook nooit volledig inzichtelijk kunnen worden (Laplanche 1992b, p. 188). Ze zijn immers in belangrijke mate 'onbewust'. Welnu, wanneer noch het kind, noch de volwassene de code bezit die zou toelaten een volledige interpretatie te geven van de boodschappen waarmee ze geconfronteerd worden, dan is de vertaling of interpretatie ervan gedoemd te mislukken. Er is steeds een rest. Er is altijd iets wat ontsnapt. Laplanche schrijft: 'It is the attempt to link, to symbolize...signifiers, which results both in what Freud calls the child's theorization (infantile sexual theories), and in the partial failure of this symbolization or theorization, let us say in the repression of an unmasterable,

uncirclable remainder' (Laplanche 1992b, p. 191). Deze rest, zo vervolgt Laplanche, moet gedacht worden als een soort doorn in het vlees van het ego waar we ons voortdurend van pogen te bevrijden, zonder er ooit toe in staat te zijn. Een ultieme en volledige integratie van de enigmatische boodschap van de Ander in onze belevings- en betekeniswereld is immers onmogelijk. Het is bijgevolg, zo schrijft Laplanche, in dit tweede moment van mislukte integratie dat de enigmatische betekenaars een traumatisch of traumatiserend karakter krijgen. Inderdaad, aangezien de seksuele boodschappen van de Ander niet volledig in onze belevingswereld geïntegreerd kunnen worden, blijft een deel ervan als het ware van achter onze rug 'aandringen'¹¹, of, met andere woorden, het plaatst de psyche voor een voortdurende opdracht van interpretatie die het nooit echt tot een goed einde zal kunnen brengen. Zoals in het geval van Emma, krijgt ook hier wat in een eerste fase van buiten werd aangebracht, slechts in een tweede moment – 'nachträglich' – een traumatisch effect. Deze traumatische, onintegreerbare resten vormen de kern van het onbewuste. Zij zijn, volgens Laplanche, het oerverdrongene (Laplanche 1994, p. 129-135; Laplanche & Leclaire 1966).

De tekst van Laplanche die we zojuist citeerden bevat evenwel nog een ander element dat we niet uit het oog mogen verliezen. Laplanche noemt er inderdaad de zogenaamde infantiele seksuele theorieën als pogingen om de enigmatische betekenaars van de Ander te verwerken en te begrijpen. Deze 'infantile Sexualtheorien' – bijvoorbeeld de zogenaamde castratietheorie of de theorie van de geboorte langs anale weg – zijn bij Freud fantasmatische constructies die het kind ontwerpt om als het ware een antwoord te geven op wat men soms 'de feiten van het leven' noemt (het geslachtsverschil, waar komen de kinderen vandaan? enzovoort). Een zwangere moeder stelt het kind – of de moeder dat nu graag wil of niet – voor een raadsel dat ongetwijfeld van seksuele aard is. Het kind poogt dit enigma in zijn eigen belevingswereld een plaats te geven door zich bijvoorbeeld de voorstelling te vormen – het voorbeeld is authentiek – dat de man zijn zaad (en wat zou het hier dan bij denken?) manueel in de anus van de vrouw inbrengt. Meer algemeen moet volgens Laplanche het fantasma fundamenteel als een poging tot verwerking van traumatische betekenaars begrepen worden. Men denke hier opnieuw aan Leonardo: de glimlach van de *Gioconda* is een soort enigmatische betekenaar met seksuele lading die Leonardo blijft achtervolgen. Een belangrijk deel van zijn schilderwerk kan dan ook, volgens Laplanche, mede gedacht worden als een poging om deze betekenaar en het enigma waarvan hij de drager is psychisch te verwerken (Laplanche 1983, p. 89).

Laplanche's theorie van een 'oorspronkelijke verleiding' roept uiteraard tal van vragen op. Men kan er zich bijvoorbeeld over verbazen dat Laplanche in deze context over een 'trauma' spreekt. Er is toch onmiskenbaar een groot verschil tussen de verleiding door de vader waar we van uitgin-

gen en de structurele, 'oorspronkelijke' verleiding door de volwassene waar Laplanche het over heeft. Waarom zouden we ook in dit laatste geval van een trauma spreken? Verliest dit woord op deze wijze niet zijn betekenis? Wie het over een trauma heeft verwijst meestal naar het feit dat de psyche geconfronteerd wordt met een gebeurtenis waarop het geen antwoord weet: het subject is niet in staat een bepaalde gebeurtenis op een dusdanige wijze te verwerken dat het een plaats kan krijgen in zijn of haar psychisch leven. Maar uit onze bespreking van Freuds vroege theorie van de histerie werd reeds duidelijk dat, minstens volgens Freud, het eigenlijk traumatiserende niet zozeer de gebeurtenis als zodanig is, dan wel de herinnering aan deze gebeurtenis. Het trauma komt, met andere woorden van binnen, en niet van buiten. Hierbij aansluitend verruimt Freud in latere teksten het begrip van het trauma door elke bedreiging voor de integriteit van het 'ik' (en dus niet alleen een bedreiging die van buiten komt) traumatisch te noemen (Freud 1919, p. 324). In deze zin kunnen ook de enigmatische (seksuele) boodschappen van de volwassene 'traumatisch' genoemd worden: in de mate dat ze onintegreerbaar zijn, blijven ze het ik achtervolgen als iets waar het geen raad mee weet en dat in deze zin de integriteit en 'heelheid' ervan bedreigt.

Maar is hiermee het probleem wel opgelost? We gaven een terminologische verantwoording voor het feit dat Laplanche over 'traumatische' betekenissen spreekt. Maar moeten we toch geen onderscheid maken tussen verschillende trauma's? Kan men, in volle ernst, beweren dat een incestslachtoffer op dezelfde wijze getraumatiseerd wordt, als een kind uit een 'gemiddeld' gezin? Of heeft het, na Laplanche, geen zin meer om over een 'gemiddeld' gezin te spreken. Laplanche antwoordt hierop het volgende: men doet er verkeerd aan de drie vormen van verleiding die we bespraken (door de vader, door de moeder en door de volwassene) als chronologisch te onderscheiden stadia te begrijpen en op deze wijze minstens het terrein vrij te maken om het ene trauma tegen het andere uit te spelen. De 'oorspronkelijke' verleiding is niet zozeer chronologisch eerst, dan dat ze het ultieme wezen uitmaakt van de beide andere (Laplanche 1994, p. 127). De 'moederlijke' zorgen of de transgressie door de vader zijn slechts een 'verleiding' – en dus een trauma – omdat ze niet transparant of inzichtelijk zijn, maar opaak en voor beide betrokken partijen drager van een enigma (Laplanche 1994, p. 127). Laplanche besluit dan ook: 'Welnu, vanuit mijn standpunt is de enige psychoanalytische leidraad...zelfs wanneer het gaat om het seksueel misbruik van een kind door een volwassene – bijvoorbeeld een verkrachting – de plaats die het enigmatische inneemt. Een volwassene kan een kind de ergste vernederingen doen ondergaan, het punt van waaruit deze fantasmatisch verwerkt worden...bevindt zich altijd en ondanks alles aan gene zijde: van de zijde van het kind: "Wat wil hij van mij?"¹² en van de zijde van de volwassene: "...wat heb ik in mijn binnenste om dit te doen, wat heeft het van mij gewild?"' (Laplanche 1993, p. 72).

Conclusie

Wat hebben we met onze reis door het werk van Laplanche bereikt? Waarin is het belang van zijn oeuvre gelegen wanneer men het vergelijkt met dat van meer bekende psychoanalytische auteurs zoals, bijvoorbeeld, Jacques Lacan, van wie hij een leerling was? Naast het feit dat Laplanche ons een uitgewerkte psychoanalytische theorie van het trauma verschaft, lijkt één zaak in ieder geval overduidelijk: Laplanche's theorie van een 'oorspronkelijke' verleiding laat toe het lichaam, de lichamelijkeheid en de seksualiteit hun legitieme plaats terug te geven in de psychoanalytische theorie van het onbewuste. Want hoe men het ook draait of keert, Lacans extreme nadruk op het belang van de taal voor het ontstaan en de structuur van het onbewuste en van het verlangen dreigt voortdurend de rol en de plaats van het lichaam naar de achtergrond te dringen. De gedachte van een 'oorspronkelijke' verleiding plaatst niet alleen het lichaam terug in het centrum van de aandacht, ze biedt ook een sterke argumentatie voor Freuds theorie dat de libido (en het onbewuste) vanuit de seksualiteit moet worden gedacht. Ze bevrijdt deze theorie tegelijk van haar al te biologische implicaties. Op deze wijze maakt Laplanche de weg vrij voor een psychoanalytische metapsychologie die, zonder het belang en de originaliteit van Lacan te miskennen, toch ontkomt aan bepaalde eenzijdigheden die diens werk kenmerken. Belangrijker nog is het volgende: precies door het lichaam en de seksualiteit opnieuw centraal te plaatsen brengt Laplanche wellicht op een meer authentieke wijze dan Lacan het 'terug naar Freud' ten uitvoer, waarvan Lacan, terecht, nooit ophield het belang te onderstrepen.

Noten

1. Hierbij dient opgemerkt dat Laplanche's reflectie op Freuds theorieën in verband met de seksualiteit, in onverbreekelijke eenheid een reflectie is over de status van de doodsdrijf. We laten dit in wat volgt evenwel buiten beschouwing om de zaken niet nodeloos te compliceren (vergelijk Laplanche 1970, *passim*; Laplanche 1994, p. 143-145).

2. In feite is het Abraham geweest, en niet Freud, die deze stadia-theorie van de libido in al haar consequenties heeft uitgewerkt (vergelijk in dit verband bijvoorbeeld Abraham 1923).

3. Bijvoorbeeld in de passages waarin Freud beweert dat het auto-erotisme zonder (reëel of fantasmatisch) object is (Freud/Jung).

4. Deze 'algemene verleidingstheorie' is, althans 'in nucleo', reeds zeer vroeg in het werk van Laplanche aanwezig (Laplanche

1970, p. 43). Meer uitgewerkte versies van deze theorie vindt men in Laplanche 1994, p. 89 e.v.; Laplanche 1993, p. 60 e.v.; Laplanche 1983, p. 106 e.v.

5. Uit wat voorafging mag duidelijk zijn dat het hier gaat om de wijze waarop Laplanche denkt dat we Freud moeten lezen. Voor Freud zelf was het veel minder evident dat het auto-erotisch worden van de seksuele drift gelijk-oorspronkelijk is met het fantasmatisch worden van de seksualiteit.

6. Laplanche sluit met deze gedachte – het zij dan met enig voorbehoud – aan bij Ferenczi (Ferenczi 1932).

7. Freud heeft deze vergissing zelf opgemerkt (vergelijk Freud 1910, p. 112).

8. Voor de inzichten van Laplanche over het fantasma vergelijk Laplanche 1985.

9. Wat volgt (ook in de volgende paragraaf) vindt men niet zonder meer op dezelfde wijze uitgewerkt bij Laplanche. Het lijkt ons nochtans een goede manier om zijn werk op een zinvolle wijze te lezen.

10. Laplanche sluit hiermee, op een eigen wijze, aan bij de Lacaniaanse gedachte dat het verlangen slechts kan ontstaan en begrepen worden vanuit het verlangen van de ander (Lacan 1966, p. 815; voor commentaar vergelijk Van Haute 1990, p. 138 e.v.). Ook op andere punten is Laplanche ontegensprekelijk sterk door het werk van Lacan beïnvloed: zo kan moeilijk worden ontkend dat de gedachte dat de seksualiteit 'van buiten' komt, aan Lacan herinnert. Overigens is ook de terminologie van Laplanche in sterke mate gelijklopend met die van Lacan (betekenaars etcetera). Weliswaar heeft Laplanche zich steeds verzet tegen de gedachte dat het onbewuste als een taal is gestructureerd (vergelijk bijvoorbeeld Laplanche 1966), maar het hele probleem is hier uiteraard wat Laplanche en Lacan onder 'taal' verstaan. De verhouding tussen Lacan en Laplanche is dan ook te complex om hier in extenso te bespreken (vergelijk in dit verband Fletcher 1992).

11. Het is precies vanuit deze gedachte dat

Laplanche het freudiaanse driftbegrip poogt te herformuleren en te bevrijden van zijn al te biologische connotaties. Freud bepaalt de drift als: '... ein Maß der Arbeitsanforderung, die dem Seelischen infolge seines Zusammenhanges mit dem Körperlichen auferlegt ist' (Freud 1915, p. 85). Laplanche brengt de drift in verband met het 'aandringen' van enigmatische betekenaars die door de psyche verwerkt moeten worden. Laplanche schrijft: 'It is a question here of nothing other than the "exigency of work"... If I had to make a quasi-metaphysical hypothesis about the final origin of that power, I would say that it measures up to the difference or imbalance between what is symbolizable and what is not in the enigmatic messages brought to the child. If you like, it measures out the traumatic quantity' (Laplanche 1992b, p. 192).

12. Een tragisch voorbeeld hiervan is een kind dat aan het familielid waardoor het jarenlang misbruikt werd regelmatig vroeg 'of hij dat moest doen voor zijn schoolwerk'. Het is duidelijk dat het kind wat haar overkwam enerzijds niet kon plaatsnemen (het was een enigma), maar anderzijds tegelijk verwoede pogingen deed om dit enigma vanuit haar eigen belevingswereld een plaats te geven.

Literatuur

Abraham, K. (1923), Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido. In: K. Abraham, Psychoanalytische Studien I (Hrsg. J. Cremerius). Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Ferenczi, S. (1932), La confusion des langues entre les adultes et l'enfant. In: S. Ferenczi, Oeuvres Complètes, Bd. IV. Payot, Paris, p. 125-138.

Fletcher, J. (1992), The letter in the unconscious. The enigmatic signifier in the work of Jean Laplanche. In: J. Fletcher & M. Stanton (ed.), Jean Laplanche: seduction, translation, drive. Psychoanalytic Forum/Institute of Contemporary Arts, London, p. 93-120.

Freud, S. (1895), Entwurf einer wissenschaftlichen Psychologie. In: S. Freud, Aus den Anfängen der Psychoanalyse. Briefe an Wilhelm Fliess, Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887-1902. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1952), p. 297-436.

Freud, S. (1905a), Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. Studienausgabe Bd. V. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1972), p. 37-145.

Freud, S. (1905b), Drie verhandelungen over seksualiteit. Nederlandse editie: Klinische Beschouwingen 1. Boom, Amsterdam/Meppel.

Freud, S. (1910a), Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci. Studienausgabe Bd. X. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1969), p. 87-160.

Freud, S. (1910b), Een jeugdherinnering van Leonardo da Vinci. Nederlandse editie: Cultuur en Religie 2. Boom, Amsterdam/Meppel.

Freud, S. (1914), Zur Einführung des Narzißmus. Studienausgabe Bd. III. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1975), p. 37-68.

Freud, S. (1915), Triebe und Triebchicksale. Studienausgabe, Bd. III. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1975), p. 75-102.

Freud, S. (1919), Einleitung zu Zur Psychoana-

lyse der Kriegsneurosen. Gesammelte Werke XII. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 321-324.

Freud, S. (1920), *Jenseits des Lustprinzips*. Studienausgabe Bd. III. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1975), p. 213-272.

Freud, S./C.G. Jung, *Briefwechsel* (Hrsg. von W. McGuire & W. Sauerländer). S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1991.

Lacan, J. (1966), *Ecrits*. Editions du Seuil, Paris.

Laplanche, J. & S. Leclaire (1966), *L'inconscient. Une étude psychanalytique*. In: H. Ey (éd.), *L'inconscient, Vlième colloque de Bonneval*. Desclée De Brouwer, Paris, p. 95-130.

Laplanche, J. (1970), *Vie et mort en psychanalyse*. Flammarion, Paris.

Laplanche, J. (1983), *La sublimation (Problématiques III)*. Presses Universitaires de France, Paris.

Laplanche, J. (1985), *Fantasme originaire, fantasmes des origines, origines du fantasme*. Hachette (coll. Textes du XXe siècle), Paris.

Laplanche, J. (1987), *Le baquet. Transcendance du transfert (Problématiques V)*. Presses Universitaires de France, Paris.

Laplanche, J. (1992a), *The Kent seminar/The Freud museum seminar/The ICA seminar*. In: J. Fletcher & M. Stanton (ed.), *Jean Laplanche: seduction, translation, drive*. Psychoanalytic Forum/Institute of Contemporary Arts, London, p. 21-92.

Laplanche, J. (1992b), *The drive and its object-source: its fate in the transference*. In: J. Fletcher & M. Stanton (ed.), *Jean Laplanche: seduction, translation, drive*. Psychoanalytic Forum/Institute of Contemporary Arts, London p. 179-196.

Laplanche, J. (1993), *Le fourvoiement biologique de la sexualité chez Freud*. Synthélabo (Coll. Les empêcheurs de penser en rond), Paris.

Laplanche, J. (1994), *Nouveaux fondements pour la psychanalyse*. Presses Universitaires de France (coll. Quadrige), Paris.

Quentel, J.-C (1993), *L'enfant dans son rapport à l'altérité*. In: *Psychoanalyse/Psychanalyse IX* (december 1993). Peeters, Leuven, p. 35-53.

Van Haute, Ph. (1990), *Psychoanalyse en philosophie. Het imaginaire en het symbolische in het werk van Jacques Lacan*. Peeters, Leuven.

Summary

In order to rethink the central role sexuality plays in Freudian metapsychology, Jean Laplanche develops a 'general theory of seduction'. According to this theory sexuality is not primarily to be understood as a biological force, but as something that is introduced as an enigma in the life of the child. Laplanche further argues that, since a complete translation (psychic assimilation) of this enigma is impossible, sexuality inevitably has to be understood as essentially traumatic. This leads Laplanche to a reformulation of basic metapsychological concepts such as the unconscious, the drive etcetera.